

## ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ

### ΟΙ ΣΤΡΟΥΚΤΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΕΣ, ΜΕΤΑ - ΣΤΡΟΥΚΤΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ

Κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια έχει συντελεσθεί στο χώρο της φιλοσοφίας της γλώσσας μια αληθινή επαναστατική τομή με τεράστιες επιπτώσεις τόσο στη φιλοσοφία όσο και στη λογοτεχνία, την κοινωνική ανθρωπολογία, την ψυχολογία και την ιστορία γενικότερα. Αφορά την απαγκίστρωση της γλώσσας από την πραγματικότητα και τον προσδιορισμό της ως αυτόνομης, αυτοπροσδιοριζόμενης διαδικασίας με δικούς της εσωτερικούς κανόνες νοήματος. Η νέα αντίληψη για τη γλώσσα βρίσκει την απαρχή της στη γλωσσολογία του Ferdinand de Saussure και την αποφασιστική έκφρασή της στα έργα, τόσο διαφορετικών κατά τα άλλα, διανοητών όπως ο Claude Lévi-Strauss, ο Jacques Lacan, ο Gilles Deleuze, ο Jacques Derrida και ο Michel Foucault<sup>1</sup>.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να δείξει σε τί ακριβώς συνίσταται η νέα αντίληψη για τη γλώσσα και κατόπιν να προβεί σε συνολική αποτίμηση της προσφοράς της. Θαδειχθεί ότι η νέα θεωρία της γλώσσας ως θεωρία νοήματος υπερτερεί έναντι της παραδοσιακής θεωρίας, αλλά οδηγείται σε αδιέξοδα, και σε τελευταία ανάλυση αυτοαναιρείται, όταν διεκδικεί επιπλέον να γίνει μια ορισμένη θεωρία της γνώσης και της αλήθειας.

1. Τα έργα των παραπάνω φιλοσόφων σημαδεύουν την εποχή του στρουκτουραλισμού και μετα-στρουκτουραλισμού στη Γαλλία. Ο Lévi-Strauss βρίσκεται αναμφισβήτητα στο στρατόπεδο του στρουκτουραλισμού, ενώ ο Lacan, ο Deleuze και ο Foucault έχουν μια στρουκτουραλιστική και μια μετα-στρουκτουραλιστική περίοδο. Ο Derrida είναι ο γνωστότερος ίσως μετα-στρουκτουραλιστής, ο οποίος με την τριάδα των έργων που δημοσίευσε το 1967 (*L'Écriture et la Différence*, Paris, Seuil· *La Voix et la Phénomène*, Paris, PUF· *De la Grammatologie*, Paris, Minuit) προετοίμασε το έδαφος για την εσωτερική κριτική του στρουκτουραλισμού που παρατηρείται μετά το 1968. Ιστορικά, ορόσημο για τη μεταστροφή προς το μετα-στρουκτουραλισμό είναι δυνατό να θεωρηθεί ο Μάης του '68, ο οποίος φέρνοντας στο προσκήνιο μια συγκεκριμένη ιστορική δυναμική-με την τεράστια έκρηξη ατομικών και συλλογικών υποκειμένων δράσης - επανέθεσε επί τάπητος μια σειρά προβλημάτων, όπως αυτό της πράξης και της ιστορίας, που ο στρουκτουραλισμός είχε προσπαθήσει ν' αγνοήσει καθυποτάσσοντάς τα στη δομή. Ο μετα-στρουκτουραλισμός, ενώ μοιράζεται με το στρουκτουραλισμό τις ίδιες αντιλήψεις για τη γλώσσα και το υποκείμενο, διαφοροποιείται απ' αυτόν σε θέματα όπως η σχέση δομής και γεγονότος (βλ. π.χ. G. Deleuze, *Logique*

## I. ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ

Η αντίληψη ότι η γλώσσα είναι αυτόνομη και αυτοκαθοριζόμενη, που προβάλλεται για πρώτη φορά στη δεκαετία του '50, αποτελεί ριζική ανατροπή του παραδοσιακού δόγματος που ήθελε τη γλώσσα να αποκτά νόημα εξαιτίας της σχέσης της με κάτι έξω απ' αυτή. Σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη, που κατά τον 17ο αιώνα βρήκε πρωταρχική έκφραση στα κείμενα του Descartes και του Locke, η γλώσσα είναι μια συλλογή συμβόλων η φύση των οποίων εξαρτάται από τη σχέση τους με οντότητες έξω από τη γλώσσα. Αυτή είναι η θεωρία του νοήματος ως αναφοράς ή αντιστοιχίας, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα και ο κόσμος είναι δυο ξεχωριστές οντότητες όπου η πρώτη καθρεπτίζει ή εικονίζει ή αναπαριστά τη δεύτερη. Εντός της κλασικής θεωρίας είναι δυνατό να διακρίνουμε δύο τουλάχιστον κατηγορίες θεωριών ανάλογα με την αντίληψη που έχουν για τη φύση των οντοτήτων στις οποίες αναφέρονται οι λέξεις. Πρώτον, θεωρίες οι οποίες πρεσβεύουν ότι οι λέξεις ίστανται για ιδέες ή σκέψεις ή γενικότερα περιεχόμενα της συνείδησης (Αριστοτέλης, Descartes, Locke), και δεύτερον θεωρίες οι οποίες πρεσβεύουν ότι οι λέξεις ονομάζουν αντικείμενα και οι προτάσεις εικονίζουν γεγονότα (πρώϊμος Wittgenstein, Russell). Και στις δύο περιπτώσεις το νόημα μιας λέξης θεωρείται ότι είναι ένα πράγμα (φυσικό ή νοητικό) προς το οποίο η λέξη αναφέρεται - με σύγχρονη ορολογία, το νόημα της λέξης είναι η αναφορά της.

Το πρώτο σημαντικό πρόβλημα το οποίο εγείρεται σ' αυτό το πλαίσιο αφορά τη διασφάλιση της εγκυρότητας αυτής της σχέσης. Τί κριτήρια υπάρχουν τα οποία να εξασφαλίζουν ότι μια συγκεκριμένη λέξη αναφέρεται σωστά σ' ένα συγκεκριμένο σύνολο ιδεών ή πραγμάτων; Την εγγύηση σ' αυτή τη γνωσιοθεωρία παρέχει το υποκείμενο. Το τελευταίο γνωρίζοντας άμεσα τη συνείδηση και τα περιεχόμενά της (τις ιδέες ή τις εντυπώσεις των αισθήσεων, κλπ), τα οποία μπορεί να συλλάβει - τουλάχιστον θεωρητικά - πριν και ανεξάρτητα από την ύπαρξη της γλώσσας, εναποθέτει νόημα στις λέξεις και εγγυάται τη σωστή τους χρήση. Η γλώσσα είναι απλώς το ενδιάμεσο μεταξύ του υποκειμένου και των ιδεών του ή /και των αντικειμένων του κόσμου του - ένα μέσο επικοινωνίας βέβαια αλλά υποταγμένο στην ενορατική σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και τις ιδέες ή / και τον κόσμο του. Με δυο λόγια, η παράδοση στην οποία αναφέρομαι δίνει επιστημολογική προτεραιότητα στο υποκείμενο ως το αυτο-οριζόμενο σημείο αναφοράς από το οποίο οι κατηγορίες της σκέψης και του κόσμου μπορούν να συγχροτηθούν.

*du Sens*, Paris, Minuit, 1969 σ. 66 και M. Foucault, *L' Ordre du Discours*, Paris, Gallimard, 1971, σσ. 56-8, ελλ. μτφ. *Η Τάξη του Λόγου*, Αθήνα, Ηριδανός, σσ. 40-41), ο ρόλος της ιστορικής γνώσης, το πρόβλημα της αλήθειας (βλ. παρακάτω σσ. 161-9, και υποσημείωση 2) της σ. 163 κλπ.

Πολλές δυσκολίες δημιουργούνται για την κλασική θεωρία από την στιγμή που καλείται να δώσει απάντηση στο ερώτημα του μηχανισμού της αναφοράς, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο η γλώσσα αναφέρεται στην πραγματικότητα. Στο ερώτημα αυτό καθεμιά από τις δύο κατηγορίες θεωριών που αναφέρθηκαν δίνει διαφορετική απάντηση.

α. Συγκεκριμένα, η πρώτη υιοθετεί την αντίληψη της αναφοράς ως ομοιότητας, σύμφωνα με την οποία η σχέση μεταξύ των ιδεών μας και των εξωτερικών αντικειμένων στα οποία αυτές αναφέρονται είναι κυριολεκτικά σχέση ομοιότητας. Εδώ η γλώσσα ως δευτερεύουσα διαδικασία είναι απλώς η υποδοχή για τις νοητικές αναπαραστάσεις, δηλαδή τις ιδέες μας. Σημαντικοί εκφραστές της θεωρίας της ομοιότητας θεωρούνται μεταξύ άλλων ο Αριστοτέλης<sup>1</sup> και ο Locke<sup>2</sup>, οι οποίοι πιστεύουν ότι η ομοιότητα ισχύει μεταξύ των «φαντασμάτων» (αναπαραστάσεων ή ιδεών) και των φυσικών αντικειμένων όσον αφορά τις πρωτογενείς ιδιότητές τους (π.χ. σχήμα, μέγεθος, θέση, κίνηση), αλλά όχι τις δευτερογενείς ιδιότητές τους (π.χ. χρώμα, θερμότητα).

Όμως μια ανεπιθύμητη συνέπεια της θεωρίας της αναφοράς ως ομοιότητας ανακάλυπτε ήδη ο Berkeley όταν διαπίστωνε ότι τίποτα δεν μπορεί να μοιάζει με μια ιδέα παρά μόνο μια άλλη ιδέα· ότι δηλαδή δεν μπορεί να υπάρχει κυριολεκτική ομοιότητα μεταξύ φυσικού και νοητικού. Με βάση αυτή τη διαπίστωση και μη θέλοντας να απαρνηθεί τη θεωρία της αναφοράς ως ομοιότητας, ο ίδιος συνεπείρρινε - εσφαλμένα - ότι εφόσον μόνον ιδέες μπορεί να μοιάζουν με ιδέες, τίποτα δεν υπάρχει εκτός από ιδέες, εκτός από πνεύματα και ιδέες, όπως έλεγε. Ο Berkeley οδήγησε τη θεωρία της ομοιότητας στις ακραίες της - και για πολλούς φιλοσόφους απαράδεκτες - συνέπειες: τον υποκειμενικό ιδεαλισμό. (Τότε ακριβώς άρχισε η υπονόμηση της θεωρίας της ομοιότητας με τους εκπροσώπους του γερμανικού ιδεαλισμού και τους απογόνους τους).

β. Μια εναλλακτική άποψη για το πώς η γλώσσα αναπαριστά τον κόσμο υιοθετούν οι θεωρίες που υπάγονται στη δεύτερη κατηγορία που αναφέρθηκε (π.χ. οι θεωρίες του λογικού ατομισμού). Σύμφωνα με τις θεωρίες αυτές, το νόημα προϋποθέτει αλληλεπίδραση γλώσσας και γεγονότος που περιγράφει. Η αλληλεπίδραση είναι δυνατή διότι γλώσσα και κόσμος μοιράζονται την ίδια δομή. Όπως το εκθέτει ο Wittgenstein στο *Tractatus Logico-philosophicus*, κόσμος και γλώσσα διαιρούνται σε μέρη: τα έσχατα μέρη από τα οποία απαρτίζονται ο κόσμος (ατομικά γεγονότα) και η γλώσσα (ατομικές προτάσεις) καθρεφτίζουν το ένα το άλλο, βάσει μιας κοινής λογικής δομής. Η κοινή δομή φυσικής γλώσσας και πραγματικότητας μπορεί να αποδοθεί σε μια ιδεώδη

1. Βλ. *Περί Ψυχής*. Βιβλίο Γ, κεφ. 7, 8 και *Περί Ερμηνείας* κυρίως κεφ. 1-4. Για την αριστοτελική θεωρία νόηματος σημαντικό, μολονότι εισαγωγικό, είναι το έργο του J.L. Ackrill, *Aristotle's Categories and De Interpretatione*, Oxford, Clarendon Press, 1963.

2. J. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1689, βιβλία II, III.

γλώσσα - στην κατασκευή της οποίας επιδίδεται ο Wittgenstein στο *Tractatus*. Το ότι το εγχείρημα αυτό δεν επέτυχε το μαρτυρούν και οι τελευταίες παράγραφοι του *Tractatus*<sup>1</sup> και η ύστερη περίοδος της φιλοσοφίας του Wittgenstein, την οποία αφιέρωσε στην ολοκληρωτική ανατροπή της θεωρίας νοήματος του *Tractatus*<sup>2</sup>.

Και αυτή η άποψη για τον τρόπο αναφοράς της γλώσσας προς την πραγματικότητα δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική. Καμιά θεωρία περί της ιδέωδους γλώσσας και της κοινής διμής δεν έχει καταφέρει να δείξει ποια τέλος πάντων είναι αυτή η κοινή δομή που δίνει νόημα στη γλώσσα και καθιστά δυνατή τη σχέση της με την πραγματικότητα.

Οι δυσκολίες των παραδοσιακών θεωριών του νοήματος (και των δύο αναφερθεισών κατηγοριών) δεν αφορούν μόνο το μηχανισμό της αναφοράς αλλά και το κριτήριο διασφάλισης της εγκυρότητας της αναφοράς που, όπως ειπώθηκε, θεωρείται ότι είναι το υποκείμενο. Σύντομα έγινε φανερό ότι το υποκείμενο, στην πλήρη ιδιωτικότητα και απομόνωσή του, όπως το είχε θεσπίσει ο Descartes, μπορεί να σφάλει ή, πράγμα παρόμοιο, ότι διαφορετικά υποκείμενα μπορεί να έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για το τί συνιστά σωστή αναφορά (και επομένως ορθή γνώση) σε μια συγκεκριμένη περίπτωση. Επιπλέον το καρτεσιανό υποκείμενο μπορεί να έχει άμεση πρόσβαση στα περιεχόμενα και τις εμπειρίες της δικής του συνειδήσης, τί συμβαίνει όμως με τα περιεχόμενα και τις εμπειρίες των άλλων συνειδήσεων; Πώς μπορεί να γνωρίζει ότι αναφέρεται ορθώς σ' αυτά; Πώς μπορεί, π.χ., να γνωρίζει με βεβαιότητα ότι ένα άλλο υποκείμενο βρίσκεται σε πόνο, ή ότι αγαπά, ή ο,τιδήποτε άλλο; Και για να οδηγήσω την άποψη αυτή στις ακραίες συνέπειές της, που δείχνουν πόσο απαράδεκτη είναι, πώς μπορεί σε τελευταία ανάλυση το υποκείμενο να γνωρίζει ότι τα άλλα υποκείμενα υπάρχουν; Η γνωσιοθεωρία που ορίζει το ιδιωτικό υποκείμενο ως μοναδικό εγγυητή της σχέσης λόγου και πραγματικότητας, σε μια ακραία μορφή της, οδηγεί στο σολιψισμό αμφιβάλλοντας ακόμα και γι' αυτή την ύπαρξη των άλλων συνειδήσεων<sup>3</sup>.

1. L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus*, μτφ. D. F. Pears και B. F. McGuinness, London, R K P, 1961, 53, § 6. 54, 7.

2. Βλ. L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, μτφ. G. E. M. Anscombe, Oxford, Basil Blackwell, 1953, κυρίως § § 1-43, οι οποίες αποτελούν κλασική κριτική των αναπαραστατικών θεωριών του νοήματος.

3. Αυτό είναι το περιβόητο «πρόβλημα των άλλων νόων» (*other minds problem*) που αφορά τη γνώση μας για τα συναισθήματα, τις σκέψεις και την ίδια την ύπαρξη των άλλων υποκειμένων. Βλ. J. Wisdom, J.L. Austin και A. J. Ayer, «Other minds», *Proceedings of the Aristotelian Society*, suppl. vol. 1946. Κλασική απάντηση στο σολιψισμό της καρτεσιανής παράδοσης όσο αφορά την ύπαρξη των άλλων συνειδήσεων δίνει ο Gilbert Ryle (*The Concept of Mind*, London, Hutchinson, 1949) και στη συνέχεια, τροποποιώντας τον Ryle, ο P. F. Strawson (*Individuals*, London, Methuen, 1959).

Με λίγα λόγια, από την στιγμή που συνειδητοποιούμε ότι ο εγγυητής της αναφοράς του λόγου προς την πραγματικότητα μπορεί να σφάλλει, έχουμε να διαλέξουμε: ή να επικαλεσθούμε το Θεό, όπως έκανε ο Descartes, ως το αλάθητο Υποκείμενο, για να παράσχει εγγύηση ενάντια στην πλάνη· ή να συρθούμε σε κάποιας μορφής ιδεαλισμό (όπως ο Berkeley) ή σχετικισμό· ή, διαφορετικά, να αρνηθούμε την καρτεσιανή θεωρία του νοήματος και της γνώσης στο σύνολό της.

## II. Η ΓΛΩΣΣΑ ΩΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

(Στρουκτουραλισμός, Μετα - στρουκτουραλισμός).

Οι νέες θεωρίες της γλώσσας προσπαθούν να άρουν τα αδιέξοδα της κλασικής θεωρίας απαλλάσσοντας τη μεν γνώση από τα δεσμά του καρτεσιανού ιδιωτικού υποκειμένου, τη δε γλώσσα από το άγκιστρο της πραγματικότητας και της αναφοράς.

Πρόδρομος της νέας αντίληψης για τη γλώσσα πρέπει να θεωρηθεί ο Ferdinand de Saussure. Η διάκριση του Saussure μεταξύ της *langue* (του συνόλου των γλωσσικών συνηθειών που επιτρέπουν σ'ένα άτομο να κατανοεί και να γίνεται κατανοητό) και της *parole* (της χρήσης των σημείων στην ομιλία), καθώς και η εμμονή του στην άποψη ότι τα γλωσσικά σημεία πρέπει να μελετηθούν *συγχρονικά*, στις στατικές τους αλληλοσυνδέσεις και αντικαταστάσεις, και όχι *διαχρονικά*, στις χρονικές τους μεταλλαγές, αποτέλεσαν τη βάση για τον χαρακτηρισμό του ως πατέρα του στρουκτουραλισμού. Η μελέτη του Saussure ξεκινάει με κριτική της αντίληψης ότι η γλώσσα είναι μια διαδικασία «ονομάζειν» - ένας κατάλογος λέξεων, κάθε μια από τις οποίες αντιστοιχεί στο πράγμα που ονομάζει. Αντ' αυτής προβάλλει την άποψη ότι κάθε γλωσσικό σημείο ενώνει, όχι ένα πράγμα κι ένα όνομα, αλλά μια έννοια και την ακουστική της εικόνα<sup>1</sup>. Στη δική του ορολογία, το σημείο αποτελείται από το *signifié*, το σημασιόμενο (δηλ. την έννοια), και το *signifiant*, το σημαίνον (δηλ. την ακουστική εικόνα). Έτσι ο ήχος «δένδρου» συνδέεται με την έννοια του δένδρου και όχι με οντότητες που υπάρχουν έξω στο φυσικό κόσμο και εμπίπτουν κάτω απ' αυτή την έννοια.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η αντίληψη του Saussure για το σημείο και τη σημασία δεν αποτελεί ριζοσπαστική τομή σε σχέση με τις παραδοσιακές αντιλήψεις για τη γλώσσα. Όπως λέει ο Jakobson, η σωσυριανή άποψη είναι ίδια με το μεσαιωνικό ορισμό της γλώσσας ως κάτι που ίσταται για κάτι άλλο (*aliquid stat pro alio*)<sup>2</sup>. Η καινοτομία του Saussure έγκειται στα εξής δύο ση-

1. F. de Saussure, *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, (ελλ. μτφ.) Αθήνα, Παπαζήση, 1979, σ. 100.

2. R. Jakobson, *Essais de Linguistique Générale*, Paris, Minuit, 1963 σ. 162.

μεία: Πρώτον, ορίζει τη σχέση μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου ως αυθαίρετη, δηλαδή εντελώς συμβατική, χωρίς να στηρίζεται σε σχέσεις ομοιότητας ή αιτιακού συσχετισμού· και δεύτερον εγκαινιάζει την άποψη ότι η σημασία δεν εξαρτάται από την αναφορά σε μια εξω-γλωσσική πραγματικότητα αλλά από τις διαφοροποιητικές σχέσεις που υφίστανται μεταξύ των στοιχείων εντός των δύο σειρών του σημαίνοντος και του σημαινομένου<sup>1</sup>. Οι λέξεις, κατά τον Saussure, είναι κατανοητές μόνον εντός του συνολικού συστήματος. Η γλώσσα είναι πρωταρχικά ένα σύστημα ή μια δομή της οποίας τα μέρη είναι δευτερεύοντα ως προς αυτή. Το νόημα δεν είναι πλέον προνόμιο μεμονωμένων λέξεων ή προτάσεων. Εξαρτάται από τις διαφοροποιητικές σχέσεις που συγκροτούν τη γλώσσα: «στη γλώσσα δεν υπάρχουν παρά μόνο διαφορές... Η γλώσσα δεν περιέχει ούτε ιδέες ούτε ήχους που θα προϋπήρχαν στο γλωσσικό σύστημα, αλλά μόνο διαφορές νοηματικές και διαφορές φωνητικές που προέρχονται από αυτό το σύστημα»<sup>2</sup>.

#### α. Η Υπονόμευση του Σημαινομένου (Στρουκτουραλισμός)

Ο Lévi-Strauss και ο Lacan βασιζόμενοι σε έννοιες σωσσυριανής προέλευσης εγκαινιάζουν την «επανάσταση της γλώσσας» κατά τον ακόλουθο τρόπο. Ο Saussure συνέλαβε τη γλώσσα ως αποτελούμενη από δύο παράλληλες σειρές κάθε μια από τις οποίες συγκροτείται από διαφοροποιητικές σχέσεις εσωτερικές προς αυτή - δηλαδή τη σειρά των σημαινόντων και τη σειρά των σημαινομένων. Μεταξύ των δύο σειρών δεν υπάρχει σχέση προτεραιότητας: έννοιες και ήχοι είναι αδιαχώριστα συνδεδεμένα όπως δύο όψεις ενός φύλλου χαρτιού<sup>3</sup>. Η καινοτομία του Lévi-Strauss και του Lacan συνίσταται στο γεγονός ότι και οι δύο - καθένας με το δικό του τρόπο - προσπάθησαν να δείξουν την προτεραιότητα του σημαίνοντος έναντι του σημαινομένου σε μια διαδικασία η οποία, μέσω των φιλοσοφιών του Derrida, του Deleuze και του Foucault, οδήγησε στην πλήρη απόρριψη της θέσης ότι η παραγωγή νοήματος μπορεί να έχει οποιαδήποτε σχέση μ' ένα σημαινομένο έξω από τη γλώσσα.

Συγκεκριμένα, ο Lévi-Strauss ανέπτυξε μια θεωρία της γλώσσας την οποία στη συνέχεια προσπάθησε να εφαρμόσει στη μελέτη της κοινωνίας γενικότερα. Κατά την άποψή του, στη γλώσσα, όπως και σε κάθε σύστημα δομής (π.χ. μύθος, τοτεμισμό), το νόημα δεν πηγάζει από μια υποκειμενικότητα που μέσω της αναφοράς της στα πράγματα προσδίδει νόημα στις λέξεις, αλλά είναι αποτέλεσμα του συνδυασμού επιμέρους στοιχείων τα οποία δεν έχουν τα ίδια νόημα. Όπως λέει ο ίδιος, «η φωνολογική επανάσταση... συνίσταται στην ανα-

1. Βλ. *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, σ.σ. 156-161.

2. *όπ. π.*, σ. 159.

3. *όπ. π.* σ. 151.

κάλυψη ότι το νόημα είναι πάντα το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού στοιχείων τα οποία δεν έχουν τα ίδια νόημα... Κατά την άποψή μου το νόημα δεν είναι ποτέ το πρωταρχικό φαινόμενο... πίσω από όλο το νόημα υπάρχει ένα μη-νόημα...»<sup>1</sup>. Το «μη-νόημα» είναι αυτό που ο Lévi- Strauss ονομάζει δομή. Η δομή λοιπόν είναι το πρωταρχικό φαινόμενο από το οποίο πηγάζει το νόημα. Το νόημα τοποθετείται σε μια συνολικά ασυνείδητη δομή ο μηχανισμός της οποίας είναι έξω από τον έλεγχο και τους σκοπούς του υποκειμένου: «Σχηματισμός ολότητας που δεν προϋποθέτει κριτικό στοχασμό, η γλώσσα αποτελεί έναν ανθρώπινο λόγο που έχει τους λόγους του και που ο άνθρωπος δεν γνωρίζει»<sup>2</sup>.

Η γλώσσα, με τον Lévi- Strauss, όχι μόνο αυτονομείται από το υποκείμενο αλλά συγχρόνως αποκτά πρωτοκαθεδρία έναντι της πραγματικότητας, έναντι σημαινομένων έξω από αυτή. Ο Lévi-Strauss υιοθετεί την αρχή της προτεραιότητας του σημαίνοντος διότι πιστεύει ότι μόνο έτσι είναι δυνατό να ερμηνευθεί η δημιουργία νέων νοημάτων στο λόγο. Η ικανότητα της φυσικής γλώσσας να μεταδίδει έναν απεριόριστο αριθμό μηνυμάτων παράγοντας συνεχώς νέα νοήματα οφείλεται, κατά την άποψή του, στο ότι στη γλώσσα υπάρχει μια υπεραφθονία σημαινόντων σε σχέση με τα σημαινόμενα, «ένα πλεόνασμα σημασίας». Σε κάθε ανθρώπινη γλώσσα υπάρχουν σημαινόντα (λέξεις) που είναι αποδεκτά ως εύσχημα από τη συγκεκριμένη γλωσσική κοινότητα αλλά στερούνται σαφούς και καθορισμένης σημασίας. Ο Lévi-Strauss ονομάζει τις λέξεις αυτές «κυμαινόμενα σημαίνοντα». Τα κυμαινόμενα σημαίνοντα χρησιμοποιούνται κάθε φορά για να αποδώσουν νέα νοήματα, σε περιπτώσεις δηλαδή όπου υπάρχει διάσταση και ανεπάρκεια μεταξύ σημαινόντος και σημαινομένου. Τέτοια ανεπάρκεια υφίσταται όταν ο ομιλητής αντιμετωπίζει κάτι νέο και δεν ξέρει τί να πεί, γιατί στη δική του μη-διατυπωμένη κατάσταση δεν αντιστοιχεί κανένα από τα ήδη υπάρχοντα μηνύματα του κώδικα που κατέχει και το οποίο θα επέτρεπε την κοινοποίησή της σε άλλους. Για τη μετάδοση της μη-διατυπωμένης-ήδη κατάστασης επιστρατεύεται ένα «κυμαινόμενο σημαίνον».

Βασική ιδέα του Lévi-Strauss είναι ότι η γλώσσα επινοήθηκε από τον άνθρωπο *en bloc*, ως ένα ολοκληρωμένο σύστημα ήδη πλεονάζον, ήδη σε υπεραφθονία, σε σχέση με τις δυνατές χρήσεις του:

Ο άνθρωπος από τις καταβολές του διαθέτει ένα πλήρες σύστημα σημαινόντων που πρέπει να κατανείμει σ' ένα σημαινόμενο που είναι δεδομένο ως τέτοιο χωρίς όμως ως εκ τούτου να είναι γνωστό.

1. Claude Lévi-Strauss, «A Confrontation», *New Left Review* 62 (July-August, 1970), σ. 64.

2. Lévi-Strauss, *La Pensée Sauvage*, Paris, 1962, ελλ. μτφ. 'Αγρια Σκέψη, Αθήνα, Παπαζήση, 1977, σ. 354.

Υπάρχει πάντα μια ασυμφωνία μεταξύ των δύο, που θα μπορούσε να λυθεί μόνο με τη θεία κατανόηση, και η οποία καταλήγει στην ύπαρξη μιας υπερ-αφθονίας του σημαίνοντος, σε σχέση με το σημαίνόμενο πάνω στο οποίο μπορεί να παρασταθεί<sup>1</sup>.

Τη διαπίστωση για την προτεραιότητα του σημαίνοντος ο Lévi-Strauss μεταφέρει στο χώρο της μελέτης της κοινωνίας, την οποία βλέπει ως μια τάξη συμβόλων που κυβερνάται από τους κανόνες της γλώσσας: «Όπως η γλώσσα, το κοινωνικό είναι μια αυτόνομη πραγματικότητα (ακόμα περισσότερο, είναι η ίδια πραγματικότητα)· τα σύμβολα είναι πιο πραγματικά από εκείνο το οποίο συμβολίζουν, το σημαίνον προηγείται και καθορίζει το σημαίνόμενο»<sup>2</sup>.

Ο Lacan είναι υπεύθυνος για το δεύτερο πλήγμα εναντίον του σημασιόμενου καθώς και για την εφαρμογή των εννοιών της δομικής γλωσσολογίας στην επανερμηνεία της ψυχανάλυσης. Ο ίδιος δεν δανείζεται απλώς σωσσυριανές έννοιες αλλά τις μετασχηματίζει. Αντίθετα με τον Saussure ο οποίος ορίζει το σημαίνον και το σημαίνόμενο ως στοιχεία της *langue* (συγχρονίας), ο Lacan τα διασπά και ισχυρίζεται ότι το μεν σημαίνον συνιστά την *langue* (συγχρονία) το δε σημαίνόμενο την *parole* (διαχρονία). Το δίκτυο του σημαίνοντος είναι «η συγχρονική δομή του υλικού της γλώσσας στο βαθμό που σ' αυτή τη δομή κάθε στοιχείο προσλαμβάνει την ακριβή του λειτουργία με το να είναι διαφορετικό από τα άλλα». Το δίκτυο του σημασιόμενου είναι «το διαχρονικό σύνολο των συγκεκριμένα αρθρωμένων λόγων που αντιδρά ιστορικά στο πρώτο, όπως ακριβώς η δομή του πρώτου ρυθμίζει την πορεία του δευτέρου»<sup>3</sup>.

Η διάσπαση του σωσσυριανού σημείου είναι οριστική. Το σημαίνον και το σημαίνόμενο παύουν να θεωρούνται ως δύο παράλληλες σειρές αναπόσπαστα συνδεδεμένες όπως δυο όψεις ενός φύλλου χαρτιού<sup>4</sup>. Το σημαίνόμενο δεν εκπροσωπεί πλέον την έννοια προς την οποία τείνει το σημαίνον, αλλά αντίθετα τις συγκεκριμένες χρήσεις στις οποίες τίθενται οι διαφορικές σχέσεις που συνιστούν τη γλώσσα (*langue* = το σημαίνον). Το νόημα κατ' αυτό τον τρόπο καθίσταται ένα ατελείωτο παιχνίδι αντικαταστάσεων και συνδυασμών των σημαίνοντων μέσα στη γλώσσα, ένα παιχνίδι που σε καμιά περίπτωση δεν βρίσκει έρεισμα σε κάποιο σημαίνόμενο έξω από τη γλώσσα. Το νόημα λοιπόν δεν συνίσταται στην αναφορά ενός σημαίνοντος προς ένα σημαίνόμενο αλλά στην αναφορά ενός

1. C. Lévi-Strauss, «Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss» στο έργο *Sociologie et Anthropologie*, του M. Mauss (εκδοτ.), Paris, Presses Universitaires de France, 1950, σ. XLIX, υπογράμμιση δική μου.

2. *όπ. π.*, σ. XXXII.

3. J. Lacan, *Écrits*, Paris, Seuil, 1966, σ. 414, αγγλ. μτφ. *Écrits: A Selection*, London, Tavistock, 1977, σ. 126.

4. Βλ. σ. 152, υποσημείωση 3.



σημαίνοντας προς ένα άλλο. Καμιά σημασία, λέει ο Lacan, δεν μπορεί να διατηρηθεί παρά μόνο αναφορικά προς κάποια άλλη σημασία.

Προκειμένου να τονίσει την πρωτοκαθεδρία του σημαίνοντος ο Lacan υιοθετεί την έννοια «του διαρκούς ολισθήματος του σημαينوμένου κάτω από το σημαίνον», η οποία θυμίζει την έννοια του ακυμαινομένου σημαίνοντος» του Lévi-Strauss. Το ακατάπαυστο ολίσθημα του σημαينوμένου καθιστά αδύνατη την έκφραση ενός σταθερού νόηματος που μπορεί να πηγάζει από κάτι έξω από τη γλώσσα. Ο Lacan με ριζοσπαστικότερο τρόπο από τον Lévi-Strauss θεσπίζει την αυτονομία του λόγου καθιστώντας το νόημα αποτέλεσμα των μεταφορικών και μετωνυμικών σχέσεων μεταξύ των σημαίνοντων.

### β. Η εξαφάνιση του σημαينوμένου (Μετα-στρουκτουραλισμός)

Μετά τον Lacan, εκείνο που απέμεινε στο Derrida ήταν να αρνηθεί οποιαδήποτε έννοια του σημείου ως ενότητας - σε - διάκριση σημαίνοντος και σημαينوμένου, εξαλείφοντας πλήρως το σημαινόμενο. Κατά την άποψή του η διάκριση μεταξύ σημαίνοντος και σημαينوμένου δεν είναι δυνατό να διατηρηθεί γιατί στη γλώσσα κάθε σημαινόμενο (αυτό στο οποίο το σημαίνον αναφέρεται και του προσδίδει το νόημά του) είναι με τη σειρά του και σημαίνον, και αποκτά νόημα εξ αιτίας κάποιου άλλου σημαينوμένου, το οποίο πάλι με τη σειρά του μπαίνει στη θέση του σημαίνοντος, και ούτω καθεξής επάπειρον. Ο Derrida είναι κατηγορηματικός. «Δεν υπάρχει τίποτα έξω από το κείμενο»<sup>1</sup>, καμιά έννοια «που να έχει νόημα καθαυτή, με την απλή παρουσία της στη σκέψη σε πλήρη ανεξαρτησία από τη γλώσσα, δηλαδή από ένα σύστημα σημαίνοντων...»<sup>2</sup>. Η αναζήτηση ενός τέτοιου «υπερβατικού σημαينوμένου»<sup>3</sup> έξω από τη γλώσσα αποτελεί εκδήλωση της «μεταφυσικής της παρουσίας» και πρέπει, κατά την προσφιλή έκφραση του Derrida, να «αποδομηθεί».

Η «αποδόμηση» του σημείου αφήνει τη γλώσσα απολύτως αυτόνομη και αυτο-προσδιοριζόμενη ως ένα σύστημα αμιγών σημαίνοντων, δεδομένου ότι κάθε σημαινόμενο είναι, κατά την άποψη του Derrida, και στη θέση ενός σημαίνοντος. Η γλώσσα κατ' αυτό τον τρόπο παύει να θεωρείται ότι αντλεί το νόημά της από ένα σημασιολογικό στρώμα κάτω ή έξω απ' αυτή, είτε αυτό λέγεται εμπειρία είτε συνείδηση ή ακόμα και πλατωνικός κόσμος των ιδεών. Το νόημα θεσπίζεται ως αυτοτελές, αποτέλεσμα ενός παιχνιδιού διαφορών ανάμεσα σε όρους, χωρίς αναφορά σε κάποιες υπο-γλωσσικές ή εξω-γλωσσικές εγγυήσεις. Το νόημα δεν είναι πλέον η βάση της γλώσσας αλλά αποτέλεσμά της.

1. J. Derrida, *De la Grammatologie*, Paris, Minuit, 1967, σ. 227, αγγλ. μτφ. *Of Grammatology*, Baltimore, John Hopkins Press, 1976, σ. 158, υπογράμμιση δική μου.

2. J. Derrida, *Positions*, Paris, Minuit, 1972, σ. 30, αγγλ. μτφ. *Positions*, Chicago, and Athlone Press, 1981, σ. 19.

3. όπ. π., αγγλ. μτφ. ό.π.π.

Ο Deleuze ξεκινώντας από ντισεακές θέσεις αναπτύσσει μια φιλοσοφία της διαφοράς την οποία θεωρεί δομικό στοιχείο όχι μόνο της γλώσσας αλλά ολόκληρης της πραγματικότητας<sup>1</sup>. Στο έργο του *Logique du Sens* (Paris, Minuit, 1969) ισχυρίζεται ότι η γλώσσα πρέπει να αναλυθεί όχι με τη μορφή σταθερών δομών αλλά γεγονότων<sup>2</sup> -τα οποία είναι τυχαίες συμπλοκές ατομικότητας, ατομικών σειρών που καθαυτές είναι χωρίς νόημα. Το νόημα είναι αποτέλεσμα της διαφοράς τέτοιων γεγονότων. Ο Deleuze εισάγει την έννοια του γεγονότος για να δείξει τον ακαθόριστο, απροσδιόριστο, συνεχώς μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της γλώσσας. Τα γεγονότα, που στη γλώσσα αντιστοιχούν στο απαρέμφατο, καθιστούν δυνατό τον απροσδιόριστο πολλαπλασιασμό των λέξεων και προτάσεων. Η γλώσσα είναι ένα ατελείωτο παιχνίδι διαφοράς μεταξύ γεγονότων, η οποία δεν ανάγεται σε καμιά ταυτότητα και δεν ενοποιείται σε καμιά σύνθεση. Δεν υπάρχει πίσω από τη διαφορά κανένα κρυμμένο, «υπερβατικό» σημαίνόμενο από το οποίο να πηγάζει το νόημα.

Μετά τον Deleuze, ο Foucault έρχεται σταδιακά<sup>3</sup> να αρνηθεί στο νόημα μια δική του ταυτότητα ανάγοντάς το σε αποτέλεσμα σχέσεων εξουσίας που εντοπίζονται μέσα στο λόγο. Όχι πλέον η σταθερή αναλλοίωτη δομή, όχι οι σχέσεις διαφοράς, αλλά οι σχέσεις εξουσίας *ενύπαρκτες* στο λόγο διαμορφώνουν το νόημα. Η καινοτομία του Foucault έγκειται στο ότι για πρώτη φορά η θεωρία του λόγου τοποθετείται εντός μιας θεωρίας της εξουσίας. Ταυτόχρονα, ακολουθώντας τη γενική μετα-στρουκτουραλιστική τάση, απορρίπτει κατηγορηματικά την ιδέα ότι μπορεί να υπάρχει ένα κρυμμένο νόημα, κάτι που δεν λέγεται κάτω από αυτό που λέγεται, και το οποίο πρέπει να φέρουμε στην επιφάνεια. Αντίθετα, ισχυρίζεται, εκείνο που πρέπει να μελετηθεί είναι η πολλαπλότητα των προτάσεων οργανωμένων σε πεδίο διασποράς. Ο λόγος είναι απλά το σύνολο των πραγμάτων που λέγονται, και τίποτε άλλο πίσω απ' αυτό.

Με τον Foucault, η παραδοσιακή σχέση λόγου και πραγματικότητας αντιστρέφεται πλήρως. Όχι μόνο ο λόγος ανεξαρτητοποιείται από την πραγματικότητα αλλά και η ίδια η πραγματικότητα γίνεται κατά κάποιο τρόπο εξάρτημά του. Όπως γράφει ο ίδιος στο έργο του *L'Archéologie du Savoir*, τα

1. G. Deleuze, *Différence et Répétition*, Paris, Press Universitaires de France, 1968, σ. 79.

2. Είναι εμφανής η διαφορά του Deleuze από τους αμιγείς στρουκτουραλιστές όπως ο Lévi-Strauss, οι οποίοι δίνουν έμφαση στις σταθερές, αναλλοίωτες δομές και όχι στα μεταβαλλόμενα γεγονότα (βλ. σ. 147 υποσημείωση 1).

3. Ο Foucault έχει μια στρουκτουραλιστική και μια μετα-στρουκτουραλιστική περίοδο. Έργο τομή στην πνευματική του εξέλιξη αποτελεί το *L'Archéologie du Savoir* (1969) το οποίο ασχολείται με μεθοδολογικά προβλήματα που προέκυψαν από τα προηγούμενα έργα του και ταυτόχρονα θέτει τα θεμέλια για το μεταγενέστερο έργο του. Στα ύστερα έργα του (*L'Ordre du Discours* 1971, *Surveiller et Punir* 1975, *Histoire de la Sexualité t.1 La volonté de savoir* 1976) το θεμελιώδες μοτίβο που αναδύεται είναι η στενή σχέση μεταξύ της παραγωγής της γνώσης και της άσκησης της εξουσίας.

διάφορα είδη λόγου (*discours*) πρέπει να αντιμετωπισθούν όχι «ως σύνολα σημείων (σημαινόντων στοιχείων που αναφέρονται σε περιεχόμενα ή αναπαραστάσεις) αλλά ως πρακτικές που συστηματικά διαμορφώνουν τα αντικείμενα για τα οποία ομιλούν»<sup>1</sup>.

Μ' αυτό τον τρόπο στις φιλοσοφίες του στρουκτουραλισμού και του μετα-στρουκτουραλισμού ο λόγος σταδιακά αποδεσμεύεται από οποιαδήποτε αναφορά έξω απ' αυτόν και καταλήγει, στη φιλοσοφία του Foucault, να είναι καθοριστικός της πραγματικότητας ως τέτοιας. Ο λόγος όχι μόνο δεν είναι δευτερεύουσα διαδικασία έναντι μιας σκέψης που αναπαριστά μια αντικειμενικοποιημένη πραγματικότητα αλλά είναι αυτός ο ίδιος που, όπως λέει ο Deleuze, οργανώνει τον τύπο της πραγματικότητας<sup>2</sup>. Το κατά πόσο η τελευταία θέση είναι ορθή ή όχι θα συζητηθεί στο τελευταίο μέρος της μελέτης. Αλλά πριν, 'ορισμένες φιλοσοφικές υποδηλώσεις των νέων θεωριών της γλώσσας πρέπει να ερευνηθούν.

### III. ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΥΠΟΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΤΟΥ ΣΤΡΟΥΚΤΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΜΕΤΑ-ΣΤΡΟΥΚΤΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ

Οι νέες θεωρίες για τη γλώσσα έθεσαν υπό σθεναρή αμφισβήτηση ορισμένες ορθόδοξες φιλοσοφικές αντιλήψεις. Δύο απ' αυτές νομίζω είναι οι σημαντικότερες και αφορούν τον επιστημολογικό ρόλο του υποκειμένου και τον χαρακτήρα της γνώσης όπως είχαν διαμορφωθεί στην παραδοσιακή φιλοσοφία.

#### α. Ο Επιστημολογικός Υποβιβασμός του Υποκειμένου

Αντίθετα με την επικρατούσα φιλοσοφική παράδοση που διαμορφώθηκε από τον Descartes και εξής, οι νέες θεωρίες είναι ανυποχώρητες στο θέμα του υποβιβασμού του υποκειμένου από την προνομιακή επιστημολογική του θέση. Όπως λέει ο Mark Poster<sup>3</sup>, ο στρουκτουραλισμός συμπληρώνει τη διαδικασία υπονόμευσης του υποκειμένου που ξεκίνησε ο Κοπέρνικος αποκάθλωνοντας τον άνθρωπο και τον πλανήτη του από την προνομιακή τους θέση στο κέντρο του σύμπαντος, και συνέχισαν ο Darwin και ο Freud, ο μεν πρώτος υποβιβάζοντας το ανθρώπινο είδος και τοποθετώντάς το μέσα στην αλυσίδα όλων των βιολογικών ειδών, ο δε δεύτερος υπονομεύοντας την ηθική έννοια του εγώ ως του αυτόνομου συντελεστή της προσωπικότητας. Ο στρουκτουραλισμός συνε-

1. M. Foucault, *L'Archéologie du Savoir*, Paris, Gallimard, 1969, αγγλ. μτφ. *The Archeology of Knowledge*, London, Tavistock, 1972, σ. 49, υπογράμμιση δική μου.

2. G. Deleuze «Ecrivain non: un nouveau cartographe», *Critique* t. XXXI, αρ. 343. (Δεκ. 1975), σ. 1223.

3. Mark Poster, *Existential Marxism in Postwar France*, Princeton, Princeton University Press, 1975, σ.σ. 318-19.

χίζοντας την ίδια τακτική με τους καταστροφείς του ανθρώπου εκτόπισε τον άνθρωπο από τα ίδια τα νοήματά του.

Πρώτος ο Lévi-Strauss και η δομική ανθρωπολογία συνετέλεσαν στον υποβιβασμό του υποκειμένου με δύο τρόπους: καταρχήν μετατόπισαν το κέντρο του νοήματος από το υποκείμενο στη δομή και κατόπιν, εντός της δομής, το ενετόπισαν όχι στην έκφραση κάποιου βιώματος ή κάποιας ιδέας (δηλ. σημασινομένων) αλλά στη διάταξη των στοιχείων της δομής (δηλ. στα σημαίνοντα). Στην 'Άγρια Σκέψη ο Lévi-Strauss απορρίπτοντας την αντίληψη ότι το νόημα πηγάζει από το υποκείμενο ισχυρίζεται: «η γλώσσα ήταν τέτοια όταν αυτός [ο άνθρωπος] δεν την ήξερε, γιατί ήδη μπορούσε να γίνεται κατανοητός, και η γλώσσα θα εξακολουθήσει να μένει η ίδια αύριο χωρίς αυτός να το ξέρει, αφού ο λόγος του ποτέ δεν απέρρευσε και ποτέ δεν θα απορρεύσει από μια συνειδητή ολιστική θεώρηση των γλωσσολογικών νόμων»<sup>1</sup>. Το υποκείμενο όχι μόνο δεν παράγει το νόημα αλλά, κατά ένα σημαντικό τρόπο, ούτε έχει συνείδηση της παραγωγής του. Οι δομές της γλώσσας (όπως και οι δομές των μύθων και της κοινωνικής πραγματικότητας γενικότερα) είναι ασυνειδητες.

Το έργο της υπονόμησης του υποκειμένου συνεχίζει ο Lacan<sup>2</sup> στο χώρο της ψυχολογίας όταν ισχυρίζεται ότι η αυτονομία του υποκειμένου είναι απάτη που δημιουργείται εντός της φαντασιακής τάξης (η οποία εννοιολογικά και χρονικά προηγείται της συμβολικής τάξης και στην οποία η σκέψη λαμβάνει τη μορφή εικόνων παρά λέξεων)<sup>3</sup>. Η δημιουργία του υποκειμένου, ως όντος με αυτοσυνειδησία, εξαρτάται από την ύπαρξη άλλων υποκειμένων, από την ύπαρξη δηλαδή δι-υποκειμενικών σχέσεων τις οποίες ο Lacan ταυτίζει με τη συμβολική τάξη της γλώσσας και της κοινωνίας. Μόνο όταν το άτομο εισέλθει στη συμβολική τάξη (γλώσσα) μπορεί να συνδεθεί με άλλες συνειδήσεις και έτσι να αποκτήσει αυτοσυνειδησία και να διαμορφωθεί ως υποκείμενο. Όμως και τότε το υποκείμενο δεν είναι αυτόνομο: υποβάλλεται σε μιας μορφής αλλοτρίωση που συνίσταται στην υποταγή του στην αλυσίδα του σημαίνοντος, δηλ. στη γλώσσα<sup>4</sup>. Το υποκείμενο διαμορφώνεται έξω από τον εαυτό του, στο χώρο του ασυνειδήτου, όπου καταγράφεται η διαδικασία μέσω της οποίας υποτάσσεται στο σημαίνον. Γι' αυτό το λόγο ο Lacan, αντιστρέφοντας τον Descartes

1. 'Άγρια Σκέψη σ. 354· βλ. επίσης σσ. 355-6.

2. Βλ. J. Lacan, «Some reflections on the Ego», *International Journal of Psychoanalysis*, 34 (1953), σ. 12.

3. Βλ. J. Lacan, «The Mirror-phase as formative of the function of the I», *New Left Review*, 51 (Σεπτ. - Οκτώβρ. 1968) σσ. 71-77. Η φαντασιακή τάξη αντιστοιχεί στη «φάση του καθρέφτη», τους πρώτους μήνες της ζωής του ανθρώπου, όποτε και φαντάζεται τον εαυτό του ως ένα όλο και τον κόσμο ως επέκταση των αναγκών και των αιτημάτων του· δεν είναι ακόμα ικανός να εισέλθει σε σωστές δι-υποκειμενικές σχέσεις.

4. J. Lacan, *Les Quatre Concepts Fondamentaux de la Psychanalyse*, Paris, 1973, ελλ. μτφ. Οι Τέσσερις Θεμελιακές Έννοιες της Ψυχανάλυσης, Αθήνα, Ράππα, σ.σ.263,264.

γράφει: «Σκέπτομαι εκεί όπου δεν υπάρχω επομένως υπάρχω εκεί όπου δεν σκέπτομαι»<sup>1</sup>. Δεν είμαι μέσα στο χώρο της αυτοσυνειδησίας του *cogito* αλλά κάπου αλλού, στο ασυνείδητο. Το υποκείμενο έχει πλέον αποκαθηλωθεί: το νόημά του δεν εντοπίζεται στην αυτο-πεποίθηση του *cogito* αλλά στο χώρο του ασυνείδητου που είναι ταυτόχρονα ο χώρος του συμβολικού και του σημαίνοντος<sup>2</sup>.

Η «αφάνιση του υποκειμένου»<sup>3</sup> από το σημαίνον για την οποία μιλάει ο Lacan ολοκληρώνεται με τις φιλοσοφίες του Deleuze και του Foucault. Ο Foucault στο έργο του *Les Mots et les Choses*<sup>4</sup> υπονομεύει καθοριστικά το υποκείμενο όταν ισχυρίζεται ότι μια από τις πιο ενσυνείδητες διαδικασίες της ανθρώπινης δραστηριότητας, η ίδια η επιστήμη, βρίσκεται έξω από τον ανθρώπινο έλεγχο. Η παραγωγή της γνώσης δεν συντελείται από ενσυνείδητες υποκειμενικότητες αλλά από ένα σύστημα σχέσεων εξωτερικό προς αυτές.

Το υποκείμενο δεν είναι ούτε δημιουργικό ούτε αυτόνομο, αλλά καταλαμβάνει δευτερεύουσα θέση μέσα σε μια συγκεκριμένη «δια του λόγου» πρακτική. «Το υποκείμενο (και τα υποκατάστατά του) πρέπει να απογυμνωθεί από το δημιουργικό του ρόλο και να αναλυθεί ως μια πολύπλοκη και μεταβλητή λειτουργία του λόγου»<sup>5</sup>. Ο άνθρωπος όχι μόνο δεν διαμορφώνει τη δομή του λόγου και της γνώσης, αλλά είναι ο ίδιος το πραγματικό αποτέλεσμα ορισμένων σχέσεων (εξουσίας) που ενυπάρχουν στο λόγο<sup>6</sup>. Ο Foucault δεν διστάζει να διακηρύξει: «ο άνθρωπος είναι μια επινόηση των τελευταίων χρόνων. Και ίσως μια που βρίσκεται κοντά στο τέλος της»<sup>7</sup>.

### β. Η 'Αρνηση της 'Αμεσης Γνώσης

Η δεύτερη σημαντική επίπτωση των νέων θεωριών της γλώσσας αφορά τον χαρακτήρα της γνώσης. Ο Bertrand Russell σ' ένα διάσημο άρθρο του, «*Knowledge by acquaintance and Knowledge by description*», διακρίνει δύο είδη γνώσης: την «γνώση εξ αμέσου γνωριμίας» και την «γνώση εκ περιγραφής». Το πρώτο είδος γνώσης υφίσταται όταν υπάρχει κατευθείαν γνωστι-

1. J. Lacan, *Écrits*, σ. 517, αγγλ. μτφ. *Écrits: A Selection*, σ. 166.

2. *Οι Τέσσερις Θεμελιακές Έννοιες της Ψυχανάλυσης*, σσ. 191, 240.

3. *όπ. π.*, σ. 277.

4. M. Foucault, *Les Mots et les Choses*, Paris, Gallimard, 1966, κεφ. 9, 40 III.

5. M. Foucault, «What is an author?» στο *Language, Counter-Memory, Practice*, (εκδ.) D.F. Bouchard, Oxford, Basil Blackwell, 1977, σ. 138.

6. Βλ. π.χ. M. Foucault, *Surveiller et Punir*, Paris, Gallimard, 1975, σ. 34, αγγλ. μτφ. *Discipline and Punish*, New York, Pantheon and London, Allen Lane, 1977, σσ. 29-30.

7. M. Foucault, *Les Mots et les Choses*, σ. 398, αγγλ. μτφ. *The Order of Things*, London, Tavistock, 1970, σ. 387.

κή σχέση προς ένα αντικείμενο, δηλαδή όταν κάποιος γνωρίζει άμεσα το αντικείμενο το ίδιο. Το δεύτερο είδος υφίσταται όταν κάποιος γνωρίζει το γνωστικό αντικείμενο έμμεσα, μέσω μιας περιγραφής («δια του λόγου») η οποία το ξεχωρίζει από τον υπόλοιπο χώρο των αντικειμένων. Κατά τον Russell, «όλες οι προτάσεις που μας είναι κατανοητές, είτε αφορούν πρωταρχικά ένα αντικείμενο που γνωρίζουμε εκ περιγραφής είτε όχι, συγκροτούνται εξ ολοκλήρου από μέρη με τα οποία έχουμε άμεση γνωριμία»<sup>1</sup>. Μ' άλλα λόγια, κατά τον Russell, όλη η γνώση είναι σε τελευταία ανάλυση άμεση - η γνώση εκ περιγραφής πηγάζει από, και είναι επιστημολογικά δευτερεύουσα προς, αυτή. Η αντίληψη αυτή αποτελεί δεσπόζον χαρακτηριστικό ολόκληρης της παλαιάς φιλοσοφικής παράδοσης. Τόσο η ορθολογιστική παράδοση που ξεκινάει από τον Descartes όσο και η εμπειριστική παράδοση που ξεκινάει από τον Locke, πιστεύουν ότι το υποκείμενο έχει άμεση πρόσβαση στα περιεχόμενα της συνείδησής του (τις ιδέες του, κατά τους ορθολογιστές, τα δεδομένα ή τις εντυπώσεις των αισθήσεων, κατά τους εμπειριστές) και ότι πάνω σ' αυτού του είδους την πρωταρχική γνώση είναι δυνατό να κατασκευασθεί όλη η υπόλοιπη γνώση μας για τον εξωτερικό κόσμο. Η γνώση, σε τελευταία ανάλυση, είναι άμεση: τίποτα δεν μπορεί να μεσολαβήσει ανάμεσα στην ενορατική επαφή υποκειμένου και αντικειμένου.

Όμως τα προβλήματα αυτής της θέσης είναι πολλά. Το σπουδαιότερο αφορά τη διαπίστωση ότι η άμεση γνώση μπορεί να σφάλει. Ούτε το καρτεσιανό υποκείμενο είναι αλάθητο (βλ. παραπ. σ. 150), ούτε οι πληροφορίες που παρέχει η εμπειρία των αισθήσεων είναι αυταπόδεικτες ή αδιαμφισβήτητες. Η άμεση γνώση ως εννοιατική σχέση υποκειμένου και αντικειμένου δεν μπορεί να αποτελέσει το αδιάσειστο θεμέλιο της γνώσης μας για την πραγματικότητα.

Η νέα θεωρία της γλώσσας απαλλάσσει τη γνώση από την άμεση - και επιστημολογικά ύποπτη - βεβαιότητα του καρτεσιανού *cogito* θεσπίζοντας ότι η σχέση μας με την πραγματικότητα είναι κατανάγκη διαμεσολαβημένη από το λόγο, ο οποίος είναι δημόσιος και επομένως ανοιχτός σε δημόσια, εξωτερικά κριτήρια ελέγχου. Ο Derrida, κατά κύριο λόγο, κατευθύνει τα βέλη του εναντίον της άμεσης γνώσης - εναντίον της αντίληψης, όπως λέει, ότι η γνώση είναι «παρουσία» ενός αντικειμένου στη συνείδηση. Η «μεταφυσική της παρουσίας» πρέπει να «αποδομηθεί» απ' αυτή τη θεμελιακή της πλάνη. «Δέν υπάρχει τίποτα έξω από το κείμενο», ισχυρίζεται. «Όλη η γνώση μας είναι «δια του λόγου» και δεν υπάρχει καμιά δυνατότητα πρόσβασης ούτε στα ιδιωτικά περιεχόμενα της συνείδησής μας πριν από το λόγο και χωρίς το λόγο.

1. «Knowledge by acquaintance and Knowledge by description» στο B. Russell, *Mysticism and Logic and Other Essays*, London, 1963, σ. 167.

Με τον ίδιο ανυποχώρητο τρόπο, ο Foucault αρνείται την δυνατότητα της άμεσης γνώσης όταν ισχυρίζεται ότι όλη η γνώση είναι αποτέλεσμα σχέσεων εξουσίας που επενδύουν το λόγο. «Δεν υπάρχει καμιά σχέση εξουσίας χωρίς την αντίστοιχη συγκρότηση ενός πεδίου γνώσης, ούτε καμιά γνώση που να μην προϋποθέτει ή να συγκροτεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας<sup>1</sup>». Σ' αυτή τη φιλοσοφία, ο λόγος δεν είναι απλώς το ενδιάμεσο σκέψης και πραγματικότητας. Η ίδια η σκέψη, και η γνώση, λαμβάνουν χώρα και οργανώνονται μέσα στο λόγο.

Αφήνοντας προς το παρόν κατά μέρος τις επιμέρους αναλύσεις των φιλοσόφων που εξετάζουμε (βλ. παρακάτω, μέρος IV.), νομίζω ότι το γενικό επισημολογικό αίτημα για τον υποβιβασμό του καρτεσιανού υποκειμένου, καθώς και ο ισχυρισμός ότι όλη η γνώση είναι κατανάγκη έμμεση και διαμεσολαβημένη από το λόγο, αποτελούν εξαιρετικά σημαντικές συλλήψεις των στρουκτουραλιστών και μετα-στρουκτουραλιστών. Οι διαπιστώσεις αυτές απαλλάσσουν την φιλοσοφική σκέψη τόσο από το δογματισμό του καρτεσιανισμού (με τις εννοιολογικά και γνωστικά ύποπτες κατηγορίες του, όπως οι «ενοράσεις»), όσο και - κάτω από διαφορετική οπτική γωνία - από τον σολιψισμό και τον ιδεαλισμό φιλοσόφων όπως ο Berkeley, οι οποίοι απέρριπταν μεν τον καρτεσιανισμό αλλά έμεναν εγκλωβισμένοι στην ίδια θεωρία της γλώσσας και του νόηματος όπως ο Descartes. Επιπλέον η γενική στρουκτουραλιστική πεποίθηση ότι το νόημα της γλώσσας καθορίζεται εσωτερικά, με βάση τη δική της δομή, απελευθέρωσε τη γλώσσα από τα δεσμά της αναφοράς και τα προβλήματα που, όπως είδαμε, προέκυπταν απ' αυτή τη δέσμευση<sup>2</sup>.

#### IV. ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ

Παρά τα αναφερθέντα πλεονεκτήματά τους, οι θεωρίες του στρουκτουραλισμού και του μετα-στρουκτουραλισμού αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα από τη στιγμή που διεκδικούν για τη γλώσσα όχι μόνο νοηματική αυτοτέλεια αλλά και την απόλυτη διαιτησία της πραγματικότητας. Οι θεωρίες της πρώτης γενιάς των στρουκτουραλιστών, μέσω υπερβολικής διόγκωσης των αιτημάτων της γλώσσας, θεσπίζουν την τελευταία ως το αρμόζον εξηγητικό

1. M. Foucault, *Surveiller et Punir*, σ. 32· αγγλ. μτφ. *Discipline and Punish*, σ. 27

2. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι πρέπει κανείς να συμφωνήσει με τις επιμέρους αναλύσεις των διαφόρων στρουκτουραλιστών για την εσωτερική δομή της γλώσσας και για τον τροπο με τον οποίο αυτή παράγει το νόημα. Αντίθετα, νομίζω ότι είναι σοβαρό μειονέκτημά τους ότι δεν δίνουν όση σημασία χρειάζεται στο γεγονός ότι το νόημα διέπεται από κανόνες οι οποίοι εκπροσωπούν τα κοινώς αποδεκτά, δημόσια (γλωσσικά) πρότυπα των μελών μιας γλωσσικής κοινότητας και έχουν, επομένως, σαφή κοινωνικο-ιστορική διάσταση. (Βλ. L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, §§ 19, 23, 241, σ. 226).

μοντέλο για την κατανόηση κάθε άλλης ανθρώπινης πρακτικής. (Ο Lévi-Strauss εφαρμόζει γλωσσολογικές κατηγορίες στην κοινωνική ανθρωπολογία και ο Lacan στην ψυχανάλυση). Στη συνέχεια οι μετα-στρουκτουραλιστές προχωρούν ακόμα περισσότερο, αμφιβάλλοντας και γι' αυτή την ύπαρξη της πραγματικότητας έξω και ανεξάρτητα από το λόγο. Και οι δύο παραπάνω τάσεις ενέχουν δυσκολίες.

Όσον αφορά την πρώτη, ο ίδιος ο Saussure είχε προειδοποιήσει εναντίον των χονδροειδών αναλογιών και των καταχρηστικών επεκτάσεων της γλώσσας έξω από την περιοχή της. Η γλώσσα, έγραφε, είναι «ένας ανθρώπινος θεσμός τέτοιου είδους ώστε όλοι οι άλλοι άνθρωποι θεσμοί, με εξαίρεση τη γραφή, μόνο να μας εξαπατήσουν μπορούν όσον αφορά την πραγματική της ουσία εάν εμπιστευθούμε την αναλογία μεταξύ τους»<sup>1</sup>. Η σύγκριση της γλώσσας με συστήματα όπως η συγγένεια και οι οικογενειακοί θεσμοί, η οικονομία, ο τοτεμισμός, μολονότι μπορεί να αποκαλύπτει σημαντικές ομοιότητες και να φωτίζει ορισμένες πλευρές των τελευταίων, δεν μπορεί να εξαντλήσει όλα τα χαρακτηριστικά τους ανάγοντάς τα σε μια μορφή γλώσσας. (Λεπτομερής κριτική αυτής της προσπάθειας ερμηνείας του κοινωνικού με βάση το μοντέλο της γλώσσας είναι έξω από τα όρια της παρούσας εργασίας, κύριος στόχος της οποίας είναι η μελέτη των χαρακτηριστικών της γλώσσας και του νοήματος και όχι η δυνατότητα εφαρμογής τους στο επίπεδο του κοινωνικού).

Περισσότερο ενδιαφέρον από τη σκοπιά μας παρουσιάζει η δεύτερη αντίληψη. Εάν η σχέση μας με την πραγματικότητα είναι κατανάγκην διαμεσολαβημένη από το λόγο, εάν δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως άμεση, ενορατική επαφή υποκειμένου και αντικειμένου, όπως σωστά τονίζουν οι μετα-στρουκτουραλιστές, τότε ολόκληρη η παραδοσιακή συνοχή μεταξύ σκέψης και πραγματικότητας φαίνεται να κλονίζεται. Η άρνηση της άμεσης γνώσης φαίνεται να θέτει υπό αμφισβήτηση την ίδια τη δυνατότητα της αντικειμενικής γνώσης και της αλήθειας. Διότι η αντικειμενικότητα των διαφόρων μορφών γνώσης (ή ειδών του θεωρητικού λόγου) εξαρτάται από το βαθμό που αυτές προσεγγίζουν την αλήθεια. Η δε αλήθεια υπαινίσσεται μια σχέση αντιστοιχίας μεταξύ του λόγου και μιας πραγματικότητας ανεξάρτητης απ' αυτόν. Όμως τί νόημα έχει να μιλάμε για την αλήθεια ως αντιστοιχία λόγου και πραγματικότητας εάν δεν έχουμε άλλη δυνατότητα πρόσβασης προς την πραγματικότητα παρά μόνο μέσω του λόγου;

Οι μετα-στρουκτουραλιστές ισχυρίζονται ότι μια τέτοια συζήτηση δεν έχει νόημα. Με την υπονόμηση της άμεσης γνώσης οι ίδιες οι έννοιες της αντικειμενικότητας και της αλήθειας υπονομεύονται. Ο Derrida και ο Foucault, περισσότερο από κάθε άλλον, πηγαίνοντας πίσω από τον Saussure στο Nietzsche

1. «Notes Inédites de Ferdinand de Saussure» στο *Cahiers Ferdinand de Saussure*, Ap. 12, 1954, σ. 60.



είναι αδιάλλακτοι υπερασπιστές αυτής της άποψης. Για τον Derrida, κάθε έννοια της αλήθειας και της επιστήμης που υπαινίσσεται την ύπαρξη ενός πραγματικού κόσμου ανεξάρτητα από το λόγο είναι δείγμα της «μεταφυσικής της παρουσίας» και πρέπει να απορριφθεί. Ομοίως για τον Foucault, η τυραννία του αληθινού στο λόγο πρέπει να αποκαλυφθεί και να εξαλειφθεί. Η αλήθεια δεν υπάρχει παρά μόνο ως αποτέλεσμα των σχέσεων εξουσίας που επενδύουν το λόγο. Υπάρχει η «βούληση αλήθειας»<sup>1</sup>, η οποία λειτουργεί ως μηχανισμός ελέγχου και καταστολής του λόγου, θεσμοθετώντας τί λέγεται και τί δεν λέγεται, τί επιτρέπεται και τί απαγορεύεται<sup>2</sup>. Κάθε κοινωνία, αλλά και κάθε θεωρητική πρακτική εντός αυτής, έχει το δικό της καθεστώς αλήθειας: ορισμένα είδη λόγου που είναι αποδεκτά ως αληθή, και ορισμένους μηχανισμούς που καθιστούν δυνατή τη διάκριση αλήθειας και πλάνης. Η γνώση δεν είναι τόσο αληθής ή ψευδής όσο θεμιτή ή αθέμιτη σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο κυρίαρχο πλέγμα σχέσεων εξουσίας. Όπως το θέτει ο ίδιος ο Foucault, η «βούληση αλήθειας» παράγει τη γνώση μέσω «μιας πρωταρχικής και συνεχώς επαναλαμβανόμενης διαστρέβλωσης η οποία θεσπίζει τη διάκριση μεταξύ αληθούς και ψευδούς»<sup>3</sup>.

Όμως ο ισχυρισμός των μετα-στρουκτουραλιστών ότι η αντικειμενικότητα και η αλήθεια δεν υφίστανται υπονομεύει καταρχήν την ίδια τη θεωρία τους. Λιότι προφανώς και ο Foucault και ο Deleuze και ο Derrida, παρά την εκ μέρους τους άρνηση εννοιών όπως η αλήθεια και η αντικειμενική γνώση, έχουν σκοπό να αλλάξουν τον τρόπο που συλλαμβάνουμε την πραγματικότητα, διεκδικώντας για αυτά τα οποία λέγουν εγκυρότητα και ορθότητα. Τα κείμενά τους υπαινίσσονται αιτήματα για την πραγματικότητα - την οποία διατείνονται ότι περιγράφουν - με τον ίδιο τρόπο όπως και οι πλέον παραδοσιακές ρεαλιστικές θεωρίες. Αλλά εάν, όπως ισχυρίζονται, δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως ορθή

1. M. Foucault, *L'Ordre du Discours*, Paris, Gallimard, 1971, ελλ. μτφ. *Η Τάξη του Λόγου*, Αθήνα, Ηριδανός, σ.σ. 11-16.

2. Αξίζει να σημειωθεί ότι η πρώτη γενιά των στρουκτουραλιστών δεν εκφράζει τις ίδιες απόψεις. Αντίθετα και ο Lévi-Strauss και ο Lacan, όταν οι συνθήκες τα απαιτούν, προβάλλουν «επιστημονικές» φιλοδοξίες διεκδικώντας τη μαθηματικοποίηση των αντιστοίχων κλάδων με τους οποίους ασχολούνται. Όμως προσεκτική μελέτη δείχνει ότι, ακόμα και στην περίπτωση τους, η λογική της προτεραιότητας του συμβόλου έναντι του πραγματικού έχει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Έτσι ο Lévi-Strauss διερωτάται «Τί πειράζει;» εάν οι ερμηνείες του για τους μύθους είναι παρακινδυνευμένες ή αυθαίρετες δεδομένου ότι και οι ίδιες μπορούν να διαβαστούν σαν μύθοι. Υπό μια έννοια, αποκλείει την πλάνη εξαρχής εν ονόματι της αυτο-εκδηλούμενης ταυτότητας του ανθρωπίνου πνεύματος (ενότητα μυθικής - επιστημονικής σκέψης). Με τον ίδιο τρόπο, ο Lacan διατηρεί μια υποτυπώδη έννοια του Πραγματικού πέραν του Συμβολικού αλλά μόνο ως το χώρο που δεν μπορεί να σημειωθεί - το χώρο του ανέκφραστου πέρα από τη Γλώσσα. Επιπλέον ο Lacan διατηρεί μια έννοια του αληθινού, όπου όμως αλήθεια σημαίνει την ικανότητα του υποκειμένου να εκφράζει την επιθυμία, παρά να αποκτά γνώση. Παρά ταύτα, η διαφορά του Lacan και του Lévi-Strauss από τους μετα-στρουκτουραλιστές δεν πρέπει να υποβαθμίζεται.

3. M. Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice*, σ. 203.

ή αντικειμενική γνώση, τότε τί μας κάνει να δεχθούμε ότι αυτά τα οποία οι ίδιοι λένουν είναι έτσι όπως τα περιγράφουν; Η προσπάθειά τους να μας πουν πώς έχουν τα πράγματα, με βάση την ίδια τη θεωρία τους, αυτοαναίρεται.

Πέραν όμως από το επιχείρημα της αυτο-αναίρεσης, που αφορά το status του στρουκτουραλισμού ως θεωρίας, η πρότασή τους ότι η αντικειμενικότητα και η αλήθεια δεν υφίστανται δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή και για τον εξής λόγο: αποτελεί σύγχυση δύο διαφορετικών αντιλήψεων εκ των οποίων η μια αφορά το νόημα και η άλλη την αλήθεια. Εάν η αναπαραστατική ή αναφορική θεωρία του νοήματος βρίσκεται σε κρίση - όπως σωστά δείχνουν όλοι οι στρουκτουραλιστές - αυτό δεν σημαίνει ότι και η αναζήτηση της αλήθειας εγκαταλείπεται μαζί της. Οι φιλόσοφοι που εξετάζουμε διαπράττουν ακριβώς αυτό το σφάλμα, θεωρώντας ότι η απόρριψη της ιδέας ότι το νόημα της γλώσσας πηγάζει από την αναφορά της σε κάτι έξω απ' αυτή αποτελεί ταυτόχρονα ληξιαρχική πράξη θανάτου της αλήθειας της ίδιας. 'Όμως ένα πράγμα είναι τί δίνει νόημα στη γλώσσα κι άλλο πράγμα κάτω από ποιές συνθήκες η γλώσσα είναι αληθής. Για να μπορέσει κανείς να ελέγξει εάν μια πρόταση είναι αληθής ή ψευδής (εάν αναφέρεται σωστά ή όχι σε κάτι που συμβαίνει) πρέπει πρώτα να γνωρίζει τί σημαίνει, δηλαδή να γνωρίζει το νόημά της. Το νόημα μιας πρότασης δεν εξαντλείται στις τιμές αλήθειας ή ψεύδους της. Μπορούμε λοιπόν να δεχθούμε ότι το νόημα είναι εσωτερική υπόθεση της γλώσσας χωρίς να είμαστε αναγκασμένοι να αρνηθούμε ότι υπάρχει μια πραγματικότητα έξω από τη γλώσσα η οποία διασφαλίζει πότε η γλώσσα είναι αληθής και πότε όχι.

Το κύριο επιχείρημα των μετα-στρουκτουραλιστών εναντίον της δυνατότητας της αντικειμενικής γνώσης και της αλήθειας, όπως ειπώθηκε (σ.σ.162-163), στηρίζεται στην αντίληψή τους ότι όλη η γνώση είναι κατανάγκη διαμεσολαβημένη από το λόγο. Και, εάν η γνώση είναι έμμεση και «δια του λόγου», τί νόημα έχει να μιλάμε για την αλήθεια ως αντιστοιχία λόγου και πραγματικότητας αφού δεν υφίσταται ένας ανεξάρτητος τρόπος πρόσβασης στην πραγματικότητα παρά μόνο μέσω του λόγου;

Βασική θέση της παρούσας μελέτης είναι ότι, μολονότι οι μετα-στρουκτουραλιστές σωστά ισχυρίζονται ότι όλη η γνώση είναι έμμεση και διαμεσολαβημένη από το λόγο, εντούτοις απ' αυτό με κανένα τρόπο δεν έπεται ότι αντικειμενική γνώση δεν υπάρχει. Η γνώση μας είναι «δια του λόγου» και είναι δυνατό να σφάλλει· όμως είναι παρά ταύτα αντικειμενική.

Το πώς αυτό είναι δυνατό μπορεί να αποσαφηνισθεί υπό το φως του ορισμού της αλήθειας που δίνει ο Alfred Tarski. Σύμφωνα με το σημασιολογικό ορισμό της αλήθειας του Tarski, η αλήθεια ως ποιότητα των προτάσεων της γλώσσας πρέπει να αναζητηθεί στο χώρο μιας μεταγλώσσας, η οποία περιλαμβάνει δευτερογενείς προτάσεις για τις πρωτογενείς αποφάνσεις της αρχικής γλώσσας. Έτσι, κατά τον Tarski, η αλήθεια ορίζεται στο πλαίσιο της αντιδια-

στολής μεταξύ δύο ειδών γλώσσας, της πρωτογενούς φυσικής γλώσσας - αντικειμένου (*object - language*) και της δευτογενούς τεχνητής γλώσσας, της μεταγλώσσας (*metalanguage*). Η γλώσσα-αντικειμένου είναι «σημασιολογικά κλειστή» καθόσον δεν περιλαμβάνει τα ονόματα των προτάσεων της<sup>1</sup> και τους σημασιολογικούς όρους όπως «αλήθεια», «ψεύδος». Η μεταγλώσσα ασχολείται μ' αυτό που ο Tarski ονομάζει σημασιολογία της γλώσσας - αντικειμένου, δηλαδή «το σύνολο των σκέψεων που αφορούν εκείνες τις έννοιες, οι οποίες εκφράζουν, *grosso modo*, ορισμένους συσχετισμούς ανάμεσα στις εκφράσεις μιας γλώσσας και στα αντικείμενα ή στις καταστάσεις πραγμάτων στις οποίες αναφέρονται αυτές οι εκφράσεις»<sup>2</sup>.

Έτσι αν πάρουμε την απόφαση «Το γρασίδι είναι πράσινο», σύμφωνα με τον ορισμό του Tarski, «Η απόφαση «Το γρασίδι είναι πράσινο» είναι αληθής εάν και μόνο εάν το γρασίδι είναι πράσινο» (2). Η (1) και η (2) ανήκουν σε διαφορετικές γλώσσες. Η (2) είναι πρόταση της μεταγλώσσας η οποία ασχολείται με τη σημασιολογία της πρότασης της γλώσσας - αντικειμένου, «Το γρασίδι είναι πράσινο». Η μεταγλώσσα, λοιπόν, περιλαμβάνει τόσο τη γλώσσα-αντικειμένου όσο και τις οντότητες στις οποίες αυτή αναφέρεται. Δηλαδή, περιλαμβάνει τόσο τις εκφράσεις της γλώσσας - αντικειμένου όσο και τις εκφράσεις που χαρακτηρίζουν αυτές τις εκφράσεις και τις ιδιότητές τους. Όπως το θέτει ο Tarski, η μεταγλώσσα περιέχει «τις εκφράσεις της αρχικής γλώσσας και τις εκφράσεις της μορφολογίας της γλώσσας αυτής»<sup>3</sup>.

Μια πρώτη κριτική η οποία είναι δυνατό να ασκηθεί εναντίον αυτού του ορισμού της αλήθειας είναι ότι προσπαθεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της σχέσης λόγου και πραγματικότητας απλά και μόνο με περαιτέρω πολλαπλασιασμό του λόγου, με την κατασκευή δηλαδή μιας μεταγλώσσας. Και προφανώς, ίσως κάποιος πεί, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί ο ορισμός αυτός να νομιμοποιήσει μια έννοια της αλήθειας ως αντιστοιχίας σε κάποια εξω-γλωσσική πραγματικότητα. Όμως νομίζω ότι η κριτική αυτή δεν είναι βάσιμη. Ο ορισμός του Tarski φωτίζει μια σημαντική πλευρά της σχέσης λόγου και πραγματικότητας. Ασχολείται με τη σχέση λόγου και *οντοτήτων* τις οποίες αυτός αναφέρεται. Είναι γεγονός ότι αυτή η σχέση δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί παρά μόνο μέσω του λόγου, με τη διαμεσολάβηση μιας μεταγλώσσας, δεδομένου ότι δεν υπάρχει άλλη δυνατότητα προσέγγισης της πραγματικότητας παρά μόνο μέσω του λόγου.

1. Με τη φράση «ονόματα των προτάσεων» εννοούνται οι προτάσεις εντός εισαγωγικών. Βλ. A. Tarski, «The establishment of scientific semantics» στο *Logic, Semantics, Mathematics*, Oxford, Clarendon Press, σ. 404, ελλ. μτφ. σ. 43. «Η θεμελίωση της επιστημονικής σημασιολογίας», *Δευκαλίων* 17 (Μάρτιος 1977), σ. 4φ.

2. A. Tarski, *όπ. π.* σ. 401, ελλ. μτφ. *όπ. π.* σ. 41.

3. A. Tarski, *όπ. π.*, σ. 403, ελλ. μτφ. *όπ. π.*, σ. 43· βλ. επίσης του ιδίου «The concept of truth in formalised languages», *όπ. π.*, σσ. 152-278.

Όμως η διαπίστωση αυτή δεν αλλοιώνει το γεγονός ότι τα διάφορα είδη λόγου θεσπίζουν και προϋποθέτουν την ύπαρξη οντοτήτων έξω απ' αυτά στις οποίες αναφέρονται. Ένας από τους βασικούς σκοπούς της γλώσσας είναι να περιγράφει γεγονότα τα οποία θεωρεί ως υπάρχοντα έξω απ' αυτή. Εάν αυτό δεν συνέβαινε, τότε η γλώσσα που περιγράφει γεγονότα θα έχανε το σκοπό της - και δεδομένου ότι δεν μιλάμε ποτέ άσκοπα (παρά μόνο όταν το κάνουμε σκόπιμα), αυτού του είδους η γλώσσα (περιγραφική) θα εξέπιπτε από τη χρήση της. Όμως η περιγραφική γλώσσα δεν εκπίπτει από τη χρήση της, εκπληρώνει λοιπόν το σκοπό της. Το επιχείρημα είναι ότι, εάν η πραγματικότητα δεν υπήρχε, η γλώσσα δεν θα είχε αυτή τη λειτουργία που έχει (δηλαδή, να περιγράφει ή να αναφέρεται προς μια εξω-γλωσσική πραγματικότητα), καθόσον ποτέ δεν χρησιμοποιούμε το λόγο άσκοπα<sup>1</sup>. Μ' άλλα λόγια, η γλώσσα, έτσι όπως την έχουμε, προϋποθέτει μια πραγματικότητα έξω απ' αυτή. Οι εξαιρετικά λεπτές διακρίσεις που κάνουμε μεταξύ οντολογίας και εννοιολογικού συστήματος, αναφοράς και νοήματος, γλώσσας-αντικειμένου και μεταγλώσσας είναι παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο σύρουμε τη διάκριση ανάμεσα στην πραγματικότητα και το λόγο μας γι' αυτή. Βέβαια, δεδομένου ότι δεν είναι δυνατή η άμεση προσπέλαση της πραγματικότητας, αυτή η διάκριση μπορεί να γίνει μόνο μέσα στο λόγο. Κι έτσι μ' ένα παράδοξο τρόπο η προσπάθειά μας να γεφυρώσουμε το χάσμα μεταξύ λόγου και αντικειμένων οδηγεί σε πολλαπλασιασμό του λόγου, όπως δείχνει ο ορισμός του Tarski.

Γεγονός όμως παραμένει ότι ένα από τα δομικά χαρακτηριστικά της γλώσσας μας είναι ότι συνέχεια εκτείνεται και προσπαθεί να φθάσει μια πραγματικότητα έξω απ' αυτή. Αυτό το χαρακτηριστικό μπορεί να εξηγηθεί μόνο από το γεγονός ότι υπάρχει μια τέτοια πραγματικότητα. Δηλαδή, η σημασιολογική διάσταση της γλώσσας, έτσι όπως την έχουμε, μπορεί να ερμηνευθεί μόνο κάτω από ρεαλιστικό πρίσμα. Η άρνηση αυτής της διάστασης και ο χαρακτηρισμός της ως απλής και απατηλής αναζήτησης της (παρουσίας), όπως λέει ο Derrida, ή ως αποτελέσματος της (βούλησης αλήθειας), όπως λέει ο Foucault, οδηγεί στην περίπτωση τους σε μιας νέας μορφής θεολογία, όπου τα κατηγορήματα του καρτεσιανού Θεού αποδίδονται τώρα στο νέο παντοδύναμο ρυθμιστή της πραγματικότητας, τη Γλώσσα. Στη θέση του Εγώ της παραδοσιακής μεταφυσικής τοποθετούν τη Γλώσσα, αντικαθιστώντας έτσι τον εγωκεντρισμό μ' ένα είδος πρωτοφανούς γλωσσο-κεντρισμού και κειμενο-κεντρισμού. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Frederic Jameson για τον Derrida, «στην ίδια την πράξη της απόρριψης κάθε εσχάτου ή υπερβατικού σημαινομένου, κάθε έννοιας που

1. Το επιχείρημα που χρησιμοποιείται εδώ μοιάζει, κατά κάποιο τρόπο, με τα αυπερβατολογικά επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο Roy Bhaskar στο έργο του *A Realist Theory of Science* (Hassocks, Harvester Press, 1978) για να θεμελιώσει μια ρεαλιστική θεωρία της επιστήμης.

θα υπαγόρευε το έσχατο ή θεμελιώδες περιεχόμενο της πραγματικότητας, ο Derrida καταλήγει να επινοήσει μια νέα τέτοια έννοια, την έννοια του κειμένου του ίδιου»<sup>1</sup>.

Η αλήθεια, όπως δείχνει ο ορισμός του Tarski, δεν εξαρτάται από τις ικανότητες μας. Είναι βέβαια ιδιότητα των προτάσεων - και όχι του κόσμου - αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι προτάσεις παράγουν την αλήθεια. Η αλήθεια μπορεί να είναι αλήθεια σε μια συγκεκριμένη γλώσσα (Tarski), αλλά αυτό δεν συπάγεται κανενός είδους γλωσσικό σχετικισμό. Ο σημασιολογικός ορισμός του Tarski προβάλλει ακριβώς την αντικειμενικότητα της αλήθειας. Το εάν μια απόφαση είναι αληθής ή όχι δεν εξαρτάται από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες προφέρεται, ούτε από την ψυχική κατάσταση αυτού που την προφέρει (εκτός βέβαια εάν η πρόταση αναφέρεται ακριβώς στην ψυχική του κατάσταση, π.χ. «Αισθάνομαι λυπημένος»). Αντίθετα, η αλήθεια ή το ψεύδος της εξαρτάται από τη σχέση της με μια πραγματικότητα έξω από το λόγο.

Ένα άλλο πλεονέκτημα του ορισμού του Tarski είναι ότι βλέπει την αντιστοιχία μεταξύ λόγου και πραγματικότητας, η οποία υφίσταται στην περίπτωση μιας αληθούς πρότασης, όχι ως αναπαραστατική ή «εικονική» (pictorial) σχέση όπως θα την έβλεπαν οι λογικοί ατομιστές, ούτε ως σχέση ομοιότητας όπως θα την έβλεπαν ο Locke και οι οπαδοί του (βλ. παραπ. σσ.149-150). Κατά τον Tarski, η πρόταση και το γεγονός που περιγράφει δεν μοιράζονται κατά κάποιο τρόπο την ίδια δομή, ούτε έχουν όμοια χαρακτηριστικά. Το κατά πόσον υπάρχει αντιστοιχία ή όχι εξαρτάται από το εάν το γεγονός που δηλώνεται στην πρόταση υπάρχει πραγματικά.

Βέβαια είναι προφανές ότι η θεωρία του Tarski παρέχει μόνον ορισμό και όχι κριτήριο της αλήθειας - δηλαδή δεν λέει πώς μπορούμε να θεμελιώσουμε εάν μια συγκεκριμένη πρόταση είναι αληθής ή όχι. Και ένας ρεαλιστικός ορισμός της αλήθειας είναι δυνατό να εναρμονισθεί πλήρως με την αντίληψη, π.χ., ότι κριτήριο της αλήθειας είναι η πράξη - με την άποψη σύμφωνα με την οποία η πράξη εκλαμβάνεται ως επιβεβαίωση της αντικειμενικότητας συγκεκριμένων αληθών προτάσεων, ένας τρόπος να ξεχωρίζουμε το αληθές από το ψευδές. (Αντίθετα η άποψη σύμφωνα με την οποία η πράξη ορίζει την αλήθεια - όπου δηλαδή δεν υπάρχει καμιά θεωρητική πηγή της αλήθειας - πρέπει να ταυτισθεί με τον πραγματισμό και να υπογραμμισθεί ότι αποκλείει οποιαδήποτε ρεαλιστική διάσταση στην αλήθεια)<sup>2</sup>.

1. F. Jameson, *The Prison-House of Language*, Princeton, Princeton University Press, 1974, σσ. 182-183.

2. Την παραπάνω διάκριση σύρει με έξοχο τρόπο ο Ludovico Geymonat στο «Neopositivist methodology and dialectical materialism», *Science and Society* 37 (Summer 1973) σσ. 179-194, κυρίως σσ. 191-194 (αγγλ. μτφ. από *Critica Marxista, Quaderno, No 9*, 1972).

Μια περαιτέρω διευκρίνιση είναι απαραίτητη. Η αλήθεια καθαυτή, με τον κλασικό ορισμό της, φαίνεται να είναι ανέφικτη. Και αυτό πρέπει να είναι έτσι. Διότι, εάν η αλήθεια είναι αντιστοιχία λόγου και πραγματικότητας, θα μπορούσαμε να θεμελιώσουμε οριστικά την αλήθεια μιας πρότασης μόνο με τη σύγκριση των δύο όρων της σχέσης μεταξύ τους - πράγμα αδύνατο δεδομένου ότι δεν υπάρχει δυνατότητα προσέγγισης του ενός όρου (της πραγματικότητας) παρά μόνο μέσω του άλλου (της γλώσσας). Η διαπίστωση αυτή δεν οδηγεί σε καμιά περίπτωση σε σκεπτικισμό, παρά μόνο στην παραδοχή ότι η γνώση μας είναι δυνατό να σφάλει και ότι επομένως επιδέχεται αναθεώρηση. Η έννοια της αλήθειας βέβαια δεν χάνει σ' αυτή την περίπτωση καθόλου τη σημασία της. Γιατί από τη στιγμή που τα διάφορα είδη (θεωρητικού) λόγου επιδιώκουν να μεταδώσουν πληροφορίες και να προσθέσουν στο οικοδόμημα της γνώσης μας, τα ερωτήματα της σχέσης τους με την πραγματικότητα καθίστανται εξαιρετικά σημαντικά. (Σ' αυτό το πλαίσιο γίνεται κατανοητή και η σημασία ύπαρξης ενός κριτηρίου που θα μας βοηθάει να αξιολογούμε το αληθές και το ψευδές, το πότε παρέχεται αντικειμενική γνώση και πότε όχι). Το ίδιο ισχύει, βέβαια, και για τα κείμενα του Foucault, του Derrida, του Deleuze και όλων των άλλων που έχουν σκοπό να μας πούν πώς έχουν τα πράγματα και έτσι να επηρεάσουν τη στάση μας απέναντι σ' αυτά.

Μια πιθανή παρανόηση πρέπει να προληφθεί. Η αντίληψη ότι η αλήθεια καθαυτή είναι ανέφικτη δεν υπονοεί αποδοχή της καντιανής θέσης ότι η πραγματικότητα ως τέτοια δεν είναι δυνατό να γνωρισθεί - ότι δηλαδή υπάρχουν τα πράγματα «καθαυτά» τα οποία είναι (λογικά) αδύνατο να γίνουν αντικείμενα εμπειρίας και γνώσης. Απλώς, η θέση που εκφράστηκε υπονοεί ότι η γνώση μας δεν είναι απόλυτη αλλά επιδέχεται διόρθωση συνεχώς. Είναι, δηλαδή, ριζικά αντίθετη προς κάθε μορφής γνωστικό δογματισμό. Η γνώση μας είναι κατά προσέγγιση, αφού ο άνθρωπος δεν μπορεί να συλλάβει την πραγματικότητα στην ακεραιότητά της, στην απειρότητά της. Αλλά και η γλώσσα μας η ίδια είναι έτσι συγχροτημένη ώστε να συμβαδίζει με το χαρακτήρα της πραγματικότητας. Όπως λένουν και οι στρουκτουραλιστές, οι όροι και οι προτάσεις της πολλαπλασιάζονται επάπειρον. Ούτε τα όριά της είναι κλειστά και καθορισμένα, ούτε η πραγματικότητα που περιγράφει εξαντλεί κάθε τι που υπάρχει. Η γλώσσα δεν είναι στατική αλλά έτσι κατασκευασμένη ώστε συνεχώς να προσεγγίζει και να εκτείνεται προς μια (άπειρη) πραγματικότητα έξω απ' αυτή.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Για να επανέλθουμε στους φιλοσόφους που εξετάζουμε, η εκ μέρους τους άρνηση κάθε κριτηρίου αντικειμενικότητας οδηγεί σ'ένα περσπεκτιβισμό (*perspectivism*) σύμφωνα με τον οποίο κάθε λόγος και κάθε θεωρητική πρακτική δημιουργούν και οργανώνουν τη δική τους πραγματικότητα. Μ' αυτό τον τρόπο όμως, μολονότι οι ίδιοι είναι εχθροί του υποκειμένου αρνούμενοι σ' αυτό οποιοδήποτε ρόλο στην παραγωγή του νοήματος ή της γνώσης, σε τελευταία ανάλυση πέφτουν θύματα ενός ακραίου υποκειμενισμού χωρίς υποκείμενα. Ενώ αντιμάχονται την εξουσία του καρτεσιανού υποκειμένου στο επίπεδο της γνώσης, στο τέλος αφήνουν το γνωστικό υποκειμενισμό να παρεισφύσει δολίως από το παράθυρο.

Συνοψίζοντας το κεντρικό επιχείρημα της μελέτης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, μολονότι οι στρουκτουραλιστικές θεωρίες της γλώσσας απαλλάσσουν το νόημα από τον ύποπτο και προβληματικό μηχανισμό της αναφοράς και τη γνώση από το δογματικό υποκειμενισμό του καρτεσιανισμού, εντούτοις, στα χέρια της νεότερης κυρίως γενιάς των στρουκτουραλιστών, οδηγούνται μέσω της άρνησης της αντικειμενικής γνώσης και της αλήθειας σ' ένα γλωσσικό και επιστημολογικό σχετικισμό ο οποίος σε τελευταία ανάλυση επιφέρει την αυτοαναίρεσή τους. Αντίθετα, νομίζω ότι μπορεί κανείς να διαφυλάξει την άποψη των στρουκτουραλιστών ότι το νόημα είναι εσωτερική υπόθεση της γλώσσας χωρίς να χρειάζεται ταυτόχρονα να αρνηθεί την ύπαρξη μιας πραγματικότητας έξω από το λόγο, η οποία με το να προσδίδει στο λόγο μια από τις βασικές του ιδιότητες - αυτή της αλήθειας - καθιστά δυνατή την αντικειμενική γνώση.

# STRUCTURALIST, POST-STRUCTURALIST THEORIES OF LANGUAGE AND THE PROBLEM OF TRUTH

## (S u m m a r y)

The object of this inquiry is a critical assessment of the new theories of language developed in the last thirty years by certain French philosophers, all to some degree influenced by Saussure and generally known as «structuralists» and «post-structuralists». The main innovation of these theories, propounded by such diverse thinkers as Claude Lévi-Strauss, Jacques Lacan, Gilles Deleuze, Jacques Derrida and Michel Foucault, consists in their insistence on the autonomous, self-referential and indeterminate character of language. Despite their differences, they are all at one in rejecting forcefully the traditional conception of language according to which the meaning of a word or a sentence consists in the entity outside it to which it refers.

In the first section of the paper, the disadvantages of various forms of the referential theory of meaning (ideational and naming theories) are discussed, concerning mainly the mechanism of reference and the role of the subject as the ultimate source of meaning and criterion of correct usage. In the second section, the supremacy of the view that the meaning of language is the outcome of its internal structure is explained. The theories of Lévi-Strauss, Lacan, Derrida, Deleuze and Foucault are briefly discussed. In the following section, the philosophical implications of the new theory of language are considered. Two of them are found particularly important, viz. the epistemological subversion of the cartesian subject and the denial of immediate knowledge. These two theses, it is argued, have freed philosophical thought from (a) the dominance of epistemologically suspect categories such as «intuitions», and (b) the dogmatism of the cartesian *cogito* and the ill-founded self-certainty of the ego. However, in the final section, it is argued that the structuralist and post-structuralist theories-despite their merits- are led through an absolutization of the claims of language to undesirable consequences. The post-structuralists in particular introduce a form of epistemological perspectivism according to which, not only is the meaning of discourse freed from its anchorage to an extra-linguistic reality, but also each discursive



practice is taken to create its own reality; not only does it not represent an objectivised world, but it organises a new type of world for us.

However, the above thesis cannot be sustained for it proves among other things to be, in the last analysis, self-defeating. Against the post-structuralists, a conception of truth and objectivity is defended deriving from Tarski's semantic theory. It is concluded that one can legitimately maintain the view that language is autonomous without, however, having to deny at the same time the existence of a world outside language which gives the latter one of its properties, viz. its truth, and makes objective knowledge possible.

University of Ioannina

Stavroula Tsinorema